

Research Paper

The Role of Supplications and Ziyarats in Quranic Interpretation

AliMohammad Mirjalili*¹ SeyyedMahmood Hoseini²

,

¹ Full professor, Department of Quran and Hadith, Meybod University, Meybod, Iran.² M.A at interpretation of the Qur'ān, Faculty of Theology, Yazd University, Yazd, Iran.

10.22080/qhs.2023.24006.1150

Received:

October 23, 2023

Accepted:

May 1, 2024

Available online:

March 10, 2025

Extended Abstract

1. Introduction

The present study aims to elucidate the role of supplications (Ad'iyah) and Ziyarats (visitation prayers) in the interpretation of the Quran. Supplications and Ziyarats are part of the narrational heritage of the Infallibles (A.S), and in Quranic exegesis, they not only teach the method of interpretation but also serve as one of the most important sources of interpretation. Due to reasons such as the precise transmission of wording and textual structure, they hold a higher status compared to other interpretive narrations. Referring to supplications and Ziyarats is essential for uncovering the meanings of the verses and explaining how interpretive

narrations are connected to the Quranic verses.

The most important reason for the limited use of supplications and Ziyarats is the lack of awareness of their role in interpretation, although other factors, such as weak chains of transmission (sanad) and the claim of exaggeration in some texts, have also contributed.

2. Research Method

This study, conducted using a descriptive-analytical approach, explains the role of supplications and Ziyarats in Quranic interpretation. Recognizing and believing in supplications and Ziyarats as sources of interpretation, along with understanding their role in comprehending the Quran and appropriately utilizing them to identify the correct method of interpretation, helps the exegete in

*Corresponding Author: AliMohammad Mirjalili

Address: Meybod University, Meybod, Iran.

Email: almirjalili@meybod.ac.ir

accurately understanding the verses. This includes understanding how the Infallibles (A.S) discovered the connections between verses and derived final conclusions from them.

3. Findings

The most significant roles of supplications and Ziyarats in Quranic interpretation are as follows:

A) Explaining and elucidating the meanings of verses: Numerous interpretive points are found in the supplications and Ziyarats narrated by Ahl al-Bayt (A.S). Each section of supplications, such as Dua al-Jawshan al-Kabir, Ziyarat al-Jami'ah, and Al-Sahifa al-Sajjadiyya, can be considered an interpretive narration. Familiarity with these texts and their full utilization alongside other interpretive sources is a fundamental solution for reaching Quranic teachings.

B) Resolving apparent contradictions in verses: Two essential conditions for correctly understanding Quranic verses are the proper selection of necessary information and its logical organization (Hosseini, 2016, p. 80). If the necessary information is not correctly selected or logically organized during interpretation, the exegete's understanding of the verses will be flawed, potentially leading to incorrect interpretations or even the illusion of contradictions. Utilizing supplications and Ziyarats helps the exegete resolve these apparent contradictions.

C) Identifying fabricated narrations: Fabricated narrations exist among interpretive sources. One of the most important ways to identify such narrations is to compare them with the Quran and definitive Sunnah. The conformity of a narration with these two sources indicates its authenticity, while inconsistency suggests its fabrication (Majlisi, 1983, Vol. 2, p. 250). Since well-known supplications

and Ziyarats are part of the definitive Sunnah, the conformity of a narration's text with the content of supplications and Ziyarats can indicate its authenticity, while inconsistency suggests fabrication.

D) Establishing the credibility of weakly transmitted narrations: One reason for the limited use of narrations in interpretation is skepticism about the credibility of their chains of transmission. Supplications can compensate for the credibility of narrations whose authenticity is sometimes questioned.

E) Recognizing the interpretive method of the infallible (A.S) and their approach to understanding verses.

F) Aiding in understanding theological issues.

G) Explaining the apparent and hidden meanings of verses.

H) Understanding the philosophy of Islamic laws.

4. Conclusion

A) Supplications and Ziyarats not only teach the method of interpretation but also play a more significant role in explaining the teachings and meanings of Quranic verses. They are essential in detailing interpretive aspects, such as the specifics of religious laws, divine legislation, and metaphysical matters like the details of the Day of Resurrection, which are not easily derived from the apparent meanings of the verses. They also explain how interpretive narrations are connected to Quranic verses.

B) Interpretive narrations, including supplications and Ziyarats, should not be evaluated solely based on their chains of transmission. Examining the content of these narrations holds more value than assessing their chains of transmission. Therefore, it is necessary to focus on their

text and content to determine their credibility (Mirjalili, 2011, p. 128).

C) The inadequate use of supplications and Ziyarats leads to incomplete interpretations of the Quran and leaves many of its teachings unrecognized.

Funding

There is no funding support.

References

Holy Qur'an

Al-Sajdiya Newspaper, (1376), Qom: Al-Hadi Publishing House.

Ibn Batreeq, Yahya Ibn Hasan, (1407 AH), Imaada Eyun Sahaah al-Akhbar fi Manaqib Imam Al-Abrar, Qom: Al-Nashar al-Islami Foundation.

Ibn Fahd Hali, Ahmad ibn Muhammad, (1407 AH), Kitad al-Da'i and Najah al-Sa'i, researched by Ahmad Mohadi Qomi, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyya.

Ibn Faris, Ahmed, Mujaam al-Maqayys al-Lagha, Qom: Maktoal al-Alam al-Islami, 1404 AH.

Authors' Contribution

The article was written by two authors, with the entire research responsibility falling on the corresponding author.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

Acknowledgments

Thanks to the editor and journal staff, for their efforts in bringing the article to fruition.

Ibn Juzi, Abd al-Rahman bin Ali, (1407 AH), Zad al-Masir fi 'alm al-tafsir, Beirut: Dar al-Fakr.

Ibn Shuba Harrani, Hasan bin Ali, (1404 AH), Tohf al-Aqool, Research by Ali Akbar Ghafari, Qom: Islamic Publications Office of the Qom Seminary Society of Teachers.

Ibn Mashhadi, Muhammad bin Jafar, (1419 AH), Al-Mazar al-Kabir, Qom: Islamic Publications Office of the Qom Seminary Society of Teachers.

Ibn Tavus, Ali Ibn Musa, (1409 AH), Iqbal al-Aqmeh, Tehran: Darul Kitab al-Islamiya.

علمی

نقش ادعیه و زیارات در تفسیر قرآن

علی محمد میرجلیلی^{*۱} (ID)، سیدمحمود حسینی^۲ (ID)^۱استاد تمام گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران.^۲کارشناسی ارشد تفسیر، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

10.22080/qhs.2023.24006.1150

چکیده

ادعیه و زیارات، بخشی از میراث تفسیری معصومان(ع) است که در تفسیر قرآن، علاوه بر آموزش روش تفسیر، به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع تفسیر کاربرد دارند و بنا به دلایلی چون: نقل دقیق الفاظ، ساختار متن و جملات، نحوه جمع‌بندی واژه‌ها و برخورداری از لطایف عرفانی نسبت به دیگر احادیث تفسیری، از جایگاه والاتری در تفسیر برخوردارند. مراجعه به ادعیه و زیارات، نه تنها در جهت کشف معانی آیات، بلکه برای تبیین چگونگی پیوند روایات تفسیری با آیات قرآنی ضروری است. مهم‌ترین عامل بهرمنگرفتن از ادعیه و زیارات با استفاده نادر از آن‌ها در تفسیر، ناآگاهی از نقش آن‌ها در تفسیر است، گرچه عوامل دیگری نیز مزید بر علت شده، از جمله: ادعای عدم اعتماد به یک متن دعایی به دلیل ضعف سند و احساس وجود غلو در متن برخی از آن‌ها. این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی و با فیش‌برداری کتابخانه‌ای تدوین یافته است، نقش ادعیه و زیارات را در تفسیر قرآن بیان می‌کند. مهم‌ترین نقش آن‌ها در تفسیر قرآن عبارت است از: تشریح و توضیح معانی آیات، رفع تناقض ظاهری از آیات، شناسایی روایات جعلی، ایجاد اعتبار برای روایات تفسیری دارای ضعف سندی، بازشناسی شیوه تفسیری معصومان(ع)، کمک به فهم مباحث اعتقادی، تبیین ظاهر و باطن آیات و شناخت فلسفه و حکمت احکام شرعی مطرح‌شده در آیات و چگونگی عمل به آن‌ها.

تاریخ دریافت:

۰۱ آبان ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۱۲ اردیبهشت ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۲۰ اسفند ۱۴۰۳

کلیدواژه‌ها:

ادعیه؛ زیارات؛ تفسیر قرآن؛ روایات تفسیری

* نویسنده مسئول: علی محمد میرجلیلی
آدرس: دانشگاه میبد، میبد، ایران.

ایمیل: almirjalili@meybod.ac.ir

۱ طرح مسأله

ادعیه و زیارت‌ها میراثی گهربار، گرانقدر و بی‌مانند است که از خاندان رسالت (ع) به جای مانده و به جهت برخورداری از توضیحات تفسیری بی‌مانند، ضروری است که هر تفسیر پژوهی که در پی فهم معارف قرآن است، به آن‌ها مراجعه نماید تا با شناسایی مفاهیم آیات از دیدگاه حضرات معصومین (ع) و روش‌های آن بزرگواران در تفسیر قرآن و عرضه آن‌ها به مراکز علمی، دریچه جدیدی به روی مفسران بگشاید.

در تفاسیر موجود، استفاده و یا کاربرد شایسته‌ای از ادعیه و زیارات، چندان مشهود نیست. این دو به‌عنوان بخشی از روایات تفسیری، دو نقش اساسی در تفسیر قرآن دارند:

(الف) تبیین و تفسیر آیات؛

(ب) آموزش روش تفسیر و شیوه برداشت از آیات.

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی، در صدد است به این سؤال پاسخ دهد که ادعیه و مناجات، چه کاربردی در تفسیر دارند و چه کمکی به مفسر می‌نمایند؟

تفسیر براساس روایات تفسیری، سابقه‌ای طولانی و به سابقه شروع تفسیر برمی‌گردد. ادعیه نیز از همان ابتدای اسلام در میان مسلمانان رواج یافت، ولی از همان آغاز به جنبه تعبدی و قرانت ادعیه بیشتر توجه می‌شد؛ ولی متأسفانه نقش ادعیه و مناجات در تفسیر، چندان شناخته شده نیست. شناخت و باور به اینکه ادعیه و مناجات یکی از مهم‌ترین منابع تفسیری است و توجه به نقش آن‌ها در تفسیر، همگام با بهره‌گیری مناسب از آن‌ها در شناخت روش صحیح تفسیر و چگونگی کشف ارتباط آیات و استنتاج نهایی از منطوق و مفهوم آیات توسط معصومان (ع) مفسر را در فهم دقیق آیات یاری می‌رساند.

بعضی از مفسران بزرگ به سبب تسلط علمی بر مضامین بلند عرفانی ادعیه، گوشه چشمی به آن‌ها در تفسیر داشته‌اند مانند علامه طباطبایی در تفسیر المیزان و آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم و... ولی این بزرگان نیز به صورت موردی از دعا یا زیارت‌ها در تفسیر برخی آیات استفاده کرده‌اند.

با جست‌وجویی که در سایت‌های مختلف صورت گرفت، کتاب یا پایان‌نامه‌ای که به صورت کامل به موضوع این مقاله پرداخته باشد، یافت نشد، البته پژوهش‌های ذیل به دست آمد که تا حدودی به موضوع این مقاله مرتبط است:

علی‌اکبر رستمی در کتاب *آسیب‌شناسی و روش‌شناسی تفسیر معصومان علیهم‌السلام* به پاره‌ای از مباحث این پژوهش و آن هم به صورت موردی اشاره کرده است. محمود کریمی و علی عبداللّه زاده در مقاله «ظرفیت ادعیه اهل بیت علیهم‌السلام در تفسیر قرآن و نقش آن در مبانی انسان‌شناسی علوم انسانی» ضمن تبیین قلمرو مخاطبان ادعیه به بررسی غنای محتوایی آن‌ها و تأثیر این غنا و ظرفیت بر تفسیر قرآن، نقش ادعیه در تبیین برخی مبانی انسان‌شناسی چون: مسؤولیت، امانت‌داری، تربیت‌پذیری و تنوع انسانی را بررسی می‌کنند و به سایر نقش‌های ادعیه در تفسیر نپرداخته‌اند.

امید صبور در پایان‌نامه «بررسی نقش صحیفه سجاده در تفسیر قرآن»، طی سه فصل به بررسی نقش کتاب صحیفه سجاده در تفسیر قرآن پرداخته است. در فصل اول به ارتباط لفظی و معنوی قرآن و صحیفه پرداخته، در فصل دوم به اقتباس‌های قرآنی صحیفه سجاده پرداخته است و نشان می‌دهد که امام سجاد (ع) با اقتباس از قرآن به شرح پاره‌ای از آیات پرداخته است. در فصل سوم به بررسی آیاتی پرداخته که در صحیفه سجاده پیرامون آن‌ها، مطالبی بیان شده است. این پژوهش به این نتیجه دست یافته که صحیفه سجاده به‌عنوان دعا‌های امام سجاد، مفسر بخش‌هایی از قرآن است؛ ولی به نقش دعاها و انواع نقش دعا در تفسیر نپرداخته است که در این پژوهش مورد بحث قرار می‌گیرد.

۲ مفهوم‌شناسی

در ادامه، به مهم‌ترین مفاهیمی پرداخته می‌شود که به درک هرچه بیشتر موضوع مقاله پیش رو کمک خواهند کرد.

۲،۱ دعا

دعا از ریشه «دعو» و در لغت به معنای کسی را متوجه خود ساختن، خواندن و درخواست کردن است. احمدبن فارس در بیان معنای دعا گفته است: «هو أن تمیل الشيء إلیک بصوت و کلام» (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲: ۲۷۹): دعا بدین معناست که چیزی را با ایجاد صوت و کلام متوجه و متمایل به خودسازی. راغب اصفهانی در معنای لغوی آن می‌گوید: «دعا یعنی کسی را بانگ‌زدن و خواندن» (راغب، ۱۴۱۲: ۳۱۵). برخی آن را به معنای خواندن، حاجت خواستن و استمداد کردن دانسته‌اند (قرشی، ۱۴۱۲، ج ۲: ۳۴۴). ادعیه جمع دعا و به معنی دعاهاست.

دعا در اصطلاح، درخواست خاضعانه شخص فروتر از شخص برتر مبنی بر انجام دادن کاری است (ابن فهد، ۱۴۰۷: ۱۲) و در اصطلاح شرع، درخواست همراه با تضرع و زاری به درگاه خدا و طلب مغفرت و رحمت از او با فروتنی است. دعا از مهم‌ترین مفاهیم عبادت و یکی از مصادیق اصلی آن است، به همین دلیل، هرگونه حمد و سپاسی را دعا می‌نامند؛ زیرا از مهم‌ترین مصادیق عبادت حمد و دعاست. در این مقاله مراد از دعا، ادعیه منقول از معصومان (ع) است.

در اهمیت دعا، همین بس که قرآن کریم دعا را سبب توجه خداوند به انسان‌ها دانسته است: «قُلْ مَا يَعْجُزُ بِي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ». (فرقان: ۷۷).

۲،۲ زیارت

زیارت از ریشه «زُور» به فتح زاء به معنای قصد و میل به کار می‌رود (بستانی، ۱۳۷۵: ۸۳۷). راغب «زُور» را در اصل به معنای بالای سینه می‌داند که در دو معنا به‌کار رفته است: زیارت و ملاقات سینه به سینه یا تمایل به انحراف و کجی. «زُور» به فتح زاء اگر از باب «نَصَرَ يَنْصُرُ» به‌کار رود، به معنای قصد است و زیارت نیز از همین واژه به‌شمار می‌آید و در قرآن به همین معنا به‌کار رفته است: «حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ» (تکواثر: ۲؛ راغب، ۱۴۱۲: ۳۸۸).

خود بیش از بیست نقش تفسیری روایات را شناسایی و تبیین کرده است (حسینی، ۱۳۹۵: سراسر اثر). قابل ذکر است که این مقاله مستخرج از پایان‌نامه مذکور است. در ادامه، به بیان نقش ادعیه و زیارات در تفسیر قرآن کریم پرداخته می‌شود که مهمترین آن‌ها عبارت‌اند از:

۳، ۱ تشریح و توضیح معانی آیات

هم‌زمان با نزول قرآن و آغاز رسالت پیامبر اکرم (ص) تلاوت و تزکیه و تعلیم کتاب و حکمت در صدر شرح وظایف رسول-الله (ص) قرار گرفت (جمعه: ۲). «امامان معصوم» از خاندان رسالت نیز به مصداق حدیث ثقلین، همراه و مبین قرآن هستند. نکات و روایات تفسیری زیادی در ادعیه و زیارات (میراث تفسیری خاندان رسالت)، وجود دارد که لازم است به آن‌ها در هنگام تفسیر آیات توجه شود. هر بندی از ادعیه‌ای مانند دعای جوشن کبیر، زیارت جامعه و دعا‌های صحیفه سجادیه، خود می‌تواند یک روایت تفسیری به حساب آید.

نمونه اول: آیه **وَاللَّهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا** (اعراف: ۱۸۰) به کمک یک دعا و روایت تفسیری موجود در آن تفسیر می‌گردد. خداوند در این آیه شریفه، امر فرموده که «مرا به اسماء نیکویم بخوانید!» ولی این اسمای نیکو چیست؟ در دعای جوشن کبیر، هزار نام از مهمترین نام‌های خداوند ذکر شده و این دعا، یکی از بهترین روایات تفسیری برای آیه پیش‌گفته است. در فرازی از این دعا آمده است:

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ يَا مُسْتَبُّ يَا مُرَغَّبُ يَا مُقَلَّبُ يَا مُعَقَّبُ يَا مُرْتَبُّ يَا مُحَوِّفُ يَا مُحْذِرُ يَا مُذَكِّرُ يَا مُسَخِّرُ يَا مُغَيِّرُ...» (عاملی کفعمی، ۱۴۱۸: ۴۱۱).

نمونه دوم: «وَجَعَلْنَا الْأَغْلَالَ فِي أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (سبا: ۳۳)

مراد از واژه «اغلال» و قلابه‌هایی را که فردای قیامت طوق گردن تبهکاران می‌شود، باید در امثال دعای ختم قرآن حضرت سجاد (ع) در صحیفه سجادیه جست آن‌جا که می‌فرماید: «وَصَارَتِ الْأَعْمَالُ قَلَائِدَ فِي الْأَعْنَاقِ» (صحیفه سجادیه، دعای چهل و دوم). از دعای امام برمی‌آید که در قیامت کردارهای افراد غل و طوق گردن‌ها می‌گردد؛ یعنی عمل هر انسانی - هر که باشد - قلابه گردن او می‌شود؛ چنانکه قرآن در آیه دیگر می‌فرماید: **﴿وَكُلُّ إِنْسَانٍ لِّزِمَانِهِ ظَانِرٌ فِي عَنَقِهِ﴾** (اسراء: ۱۳). آری «عمل انسان با اوست و مانند گردن-بند هرگز از او جدا نمی‌شود» (فیض الاسلام، ۱۳۷۶: ۲۷۲) یعنی؛ نفس عمل و حقیقت آن به صورت غل گردن در می‌آید. برای مثال، بخل یک صفت و عمل تبهکارانه است و بخل‌ورزیدن زشت است نه خود مال؛ اصل مال که عین خارجی است و نمی‌تواند ویال گردن شود، بلکه بخل که عملی ناپسند است، قلابه گردن بخیل می‌گردد.

۳، ۲ رفع تناقض و تعارض ظاهری از آیات

بشر برای کشف مجهولات جدید خود، به تفکر می‌پردازد و برای این‌کار از مجموعه‌ای از معلومات ذهنی پیشین خود به-عنوان مقدمات معلوم استفاده می‌کند و از طریق استنباط عقلی

زیارت در اصطلاح یعنی قصد رفتن به مکانی مقدس برای درک مقام و قرب الی‌الله و احترام آن مکان یا یکی از اولیای خدا که در آن جا دفن است. در معنای واژه «زیارت»، اکرام و احترام نهفته و روایت ذیل شاهی بر این معناست. پیامبر (ص) در جریان فتح حدیبیه، در پیامی به قریش، هدف خود را از آمدن به مکه این‌چنین بیان می‌فرماید: **وَإِنَّمَا جَاءَ زَائِرًا لِهَذَا الْبَيْتِ مُعْظَمًا لِحُرْمَتِهِ** (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۰: ۳۹۹) چنانکه از این حدیث برمی‌آید، پیامبر اکرم زیارت بیت-الله را در راستای تعظیم و احترام این بیت شریف دانسته که از شعائر الهی است.

هر زیارتی، با دعا و حمد الهی همراه است و در بسیاری از آن‌ها نیز شعار تکبیر وجود دارد تا یادآور اصل توحید یعنی مهمترین اصل دین باشد.

در این نوشتار، به مجموعه‌های گردآوری‌شده در کتب ادعیه و زیارات، به جهت اختصار، ادعیه گفته می‌شود.

۲، ۳ تفسیر

واژه تفسیر از ماده «ف س ر» است. «فسر» و «سفر» در لفظ و معنا نزدیک به هم هستند؛ زیرا هر دو به معنای کشف، پرده برداشتن و روشن کردن است، اما با تفاوتی اندک؛ زیرا «فسر» به معنای روشن کردن امور معنوی و درک معنای درست و معقول الفاظ است، ولی «سفر»، برای ظاهر کردن اجسام مادی برای دیدن با چشم به کار می‌رود (راغب، ۱۴۱۲: ۴۱۳؛ معرفت، ۱۴۱۸، ج ۱: ۴). تفسیر در لغت به معنای اظهار معنای معقول (راغب، ۱۴۱۲: ۶۳۷)، نقاب از چهره چیزی بر گرفتن، بیان نمودن (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۵: ۵۵)، پیدا کردن و آشکار ساختن است (همان).

تفسیر در اصطلاح دانشمندان اسلامی، علمی است که به بیان معانی آیات قرآنی و کشف مقاصد و مدالیل آن‌ها می‌پردازد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱: ۴) به‌طور کلی تفسیر یا وحیانی و حقیقی است؛ یعنی تبیین دقیق، کامل و تمام کلام مراد خداوند، با بیان معصومان (ع)، یا اینکه تفسیر اکتسابی است؛ یعنی کشف مفاهیم آیات و شرح و توضیح آن‌ها با استفاده از اصول و مقدمات علم تفسیر توسط غیر معصومان.

در ادامه چگونگی و موارد استفاده از ادعیه در تفسیر تبیین می‌گردد تا بتوان از رهگذر آن، به محتوای تفاسیر غنا بخشید و ضعف موجود در آن‌ها را مرتفع نمود.

۳ لزوم توجه به ادعیه و زیارات در تفسیر قرآن

نقش پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) در حوزه تفسیر کلام‌الله مجید، در دو بخش اصلی خلاصه می‌شود: نقش معلمی یا آموزشی و نقش تفسیری. نقش معلمی آن‌ها، یاری مفسر در آموزش روش درست برداشت مفاهیم از آیات و چگونگی استخراج معارف دینی از قرآن است. نقش تفسیری آن‌ها، در بیان جزئیات احکام دین و شریعت و قوانین مربوط به آن و همچنین، تبیین و تشریح امور ماورای طبیعی همچون جزئیات قیامت است که از ظاهر آیات به‌سادگی به دست نمی‌آید. نویسنده این مقاله در پایان‌نامه

خدا! پدر و مادرم را از برترین ویژگی‌هایی که به پدران و مادران بندگان مؤمن خود داده‌ای بهره‌مند ساز... و از آن‌ها به شفاعت من، پیوسته خشنود باش و به کرم خود به جای امن و سلامت برسانشان!

مفهوم کلی ادعیه فوق این است که برای اثربخش بودن شفاعت، باید رضا و خشنودی حق هم نسبت به مشفوع و هم نسبت به شافع شافع وجود داشته باشد تا اذن الهی صادر گردد.

(ب) همچنین آن حضرت می‌فرماید:

«وَعَرَفَهُ فِي أَهْلِ الطَّاهِرِينَ وَ أُمَّتِهِ الْمُؤْمِنِينَ مِنْ حُسْنِ الشَّفَاعَةِ أَجَلًا مَا وَعَدْتَهُ»؛ (همان، ۳۶).

و او (پیامبر) را از شفاعت نیکو درباره اهلش (امامان علیهم السلام) که پاکیزه‌اند و مؤمنان از امتش بیش از آن چه به وی وعده داده‌ای عطا فرما!

وعده شفاعت آن حضرت که در این دعا آمده، همان است که در آیه: «وَأَسْأَلُكَ بِكَ فَرَضِي» (الضحی: ۵) آمده است. بی‌شک خشنودی پیامبر (ص) به‌عنوان رهبر عالم بشریت، تنها در نجات خویش نیست، بلکه زمانی خشنود می‌شود که شفاعتش درباره امتش نیز پذیرفته شود؛ به همین دلیل، این آیه امیدبخش‌ترین آیه قرآن و دلیل بر پذیرش شفاعت آن حضرت معرفی شده است (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶: ۳۶۱؛ حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۲: ۴۴۷).

امام صادق (ع) نیز در دعای شب عرفه فرمود:

«يَا مُحَمَّدُ يَا رَسُولَ اللَّهِ... فَكُنْ لِي شَفِيعاً عِنْدَ رَبِّكَ وَ رَبِّي فَيَعْمَ الْمُسْتَوْفِرُ وَ يَغْمَ الشَّفِيعُ أَنْتَ يَا مُحَمَّدُ... وَ لَا شَفَاعَةَ مَخْلُوقٍ رَجَوْتُهُ إِلَّا شَفَاعَةَ مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ» (ابن طاووس، ۱۴۰۹، ج ۱: ۴۱۲-۴۱۵).

از دعاهای پیش‌گفته، استفاده می‌شود که اصل شفاعت وجود دارد و رسول خدا و اهل‌بیت او شفاعت‌کننده‌اند.

۳،۳ شناسایی روایات جعلی و اسرائیلیات موجود در منابع تفسیری

با کمال تأسف، روایات جعلی در بین منابع تفسیری^۱ وجود دارد که باید آن‌ها را شناخت و از استناد به آن‌ها دوری کرد. از مهم‌ترین راه‌های شناخت روایات، عرضه آن‌ها بر قرآن و سنت قطعی است. موافقت هر روایت با این دو، نشانه درستی آن و مخالفت آن با این دو، نشانه کذب و ساختگی بودن آن است. از آنجاکه دعاهای مشهور بخشی از سنت قطعی است، موافقت متن یک روایت با مضمون دعا می‌تواند دلیل بر صدور آن از معصوم (ع) باشد و از سوی دیگر، مخالفت متن یک حدیث با دعا، دلیل بر موضوع بودن آن روایت است.

برای نمونه، در تفسیر آیه: «... وَ مَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَ مَارُوتَ» (بقره: ۱۰۲)، افسانه و روایاتی جعلی زیادی وجود دارد، به گونه‌ای که عصمت ملائکه را زیر سؤال

بین داده‌های قبلی و مقدمات معلوم، مجهول جدید را کشف می‌نماید و آن را علم جدید می‌نامد و این علم را مقدمه مجهولات بعدی خود قرار می‌دهد. این زنجیره کشف مجهولات، به همین منوال طی می‌شود. دو شرط اساسی برای کشف مجهولات باید رعایت گردد: اول اینکه مقدمات معلوم درست انتخاب شوند؛ دوم اینکه این مقدمات به شکل منظمی کنار هم چیده گردد تا بتواند منشأ تولید علم جدید قرار گیرد. حال، اگر مقدمات در جریان استنباطات و پژوهش‌های علمی درست انتخاب شده و از نظم منطقی برخوردار باشند؛ یعنی شرایط قیاس فراهم باشد، قطعاً مجهول به معلوم تبدیل می‌شود (حسینی، ۱۳۹۵: ۸۰).

با توجه به توضیحات پیش‌گفته، هرگاه مفسر دو مقدمه معلوم خود را به گونه‌ای از قرآن یا سنت و یا هر دو انتخاب کند و در کنار هم قرار دهد که شرایط استدلال حاصل نشود، در هنگام کشف مفاهیم آیات، گرفتار عدم فهم درست و یا حتی شبهه تناقض در آیات قرآن می‌گردد. برای نمونه، بحث شفاعت یکی از جنجال برانگیزترین مباحث به ویژه در بین فریقین است؛ زیرا دو دسته آیات درباره شفاعت وجود دارد: آیاتی که بر رد شفاعت وارد شده و آیاتی که بر وقوع شفاعت اصرار دارند. دسته‌ای از آیات قرآنی، به ظاهر اصل شفاعت را رد می‌کنند؛ مانند:

الف) «... لَا تَغْنِي عَنِّي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئاً...» (یس: ۲۳)؛ «شفاعت آن‌ها کمترین فایده‌ای برای من ندارد!»

ب) «فَمَا تَتَفَعَّلُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ» (مدثر: ۴۸)؛ «شفاعت شفاعت‌کنندگان به حال آن‌ها سودی نمی‌بخشد».

ولی دسته دیگری از آیات، اصل وجود شفاعت را تأیید می‌کنند و آن را مشروط به اذن خداوند می‌دانند، نظیر: «يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَ رَضِيَ لَهُ قَوْلًا» (طه: ۱۰۹)؛ «در آن روز، شفاعت هیچ کس سودی نمی‌بخشد، جز کسی که خداوند رحمان به او اجازه داده و به گفتار او راضی است» (بقره: ۱۲۳؛ سبأ: ۲۳).

براساس مفاد آیات دسته دوم اصل شفاعت پذیرفته شده و شفاعت شافعین وقتی منشأ اثر می‌شود که با اذن الهی و رضای او همراه باشد.

ممکن است فردی با دیدن این دو دسته آیات، به این نتیجه برسد که قرآن در بحث شفاعت گرفتار تناقض شده است. از آنجاکه این مقاله در مقام تبیین نقش دعا در تفسیر است، از ادعیه در مقام رفع این تناقض ظاهری استفاده می‌نماید. اصل شفاعت در ادعیه تأیید شده است. اولین پاسخ تفسیری، به استناد فرازهایی از ادعیه عرضه می‌شود:

الف) امام سجاد (ع) می‌فرماید:

«وَأَخْصُصْ أَبَوَيَّ بِأَفْضَلِ مَا خَصَّصْتَ بِهِ آبَاءَ عِبَادِكَ الْمُؤْمِنِينَ وَ أُمَّهَاتِهِمْ... وَ ارْضَ عَنْهُمَا بِشَفَاعَتِي لَهُمَا رَضَى عَزْماً، وَ بَلِّغُهُمَا بِالْكَرَامَةِ مَوَاطِنَ السَّلَامَةِ» (الصحيحة السجادية، ۱۳۷۶: ۱۱۸).

^۱ منابع تفسیری عبارت‌اند از: قرآن مجید، احادیث و نیز ادعیه، عقل، تاریخ، اشعار جاهلیت (به‌عنوان منبع زبان‌شناسی)، کتاب‌های لغت و

معاجم. بدیهی است به‌جز در قرآن و عقل، در دیگر منابع احتمال جعل و کذب وجود دارد.

(د) دیدگاه شعبی: منظور تعلیم مناسک حج توسط جبرئیل است.

آن‌گاه سیوطی وجه پنجمی می‌افزاید و می‌گوید:

ابن‌مردویه و ابن‌عساکر از ابوسعید خدری نقل کرده‌اند که او گفت: چون رسول‌الله(ص)، علی(ع) را در روز غدیر خم، به عنوان ولیّ و رهبر مردم معرفی کرد، جبرئیل نازل شد و آیه: ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ﴾ را بر او خواند.

وی مشابه همین روایت را از ابوهریره نقل کرده و سند هر دو روایت اخیر را ضعیف شمرده است (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۲: ۲۵۷-۲۵۹). بنا به تصریح ابن دو روایت، آیه شریفه درباره جریان غدیر خم نازل شده است.

اینک دو روایت اخیر را با استناد به دعای ندبه، در معرض ارزیابی قرار می‌دهیم:

«فَلَمَّا انْقَضَتْ آيَاتُهُ، أَقَامَ وَلِيُّهُ عَلِيٌّ بْنُ أَبِيطَالِبٍ صَلَوَاتُكَ عَلَيْهِمَا وَ أَلَيْهَما هَادِيَا إِذْ كَانَ هُوَ الْمُنْذَرُ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ فَقَالَ وَالْمَلَأُ أَمَامَهُ مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيْ مَوْلَاهُ، اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَالَاهُ، وَعَادِ مَنْ عَادَاهُ وَانصُرْ مَنْ نَصَرَهُ، وَاخْذُلْ مَنْ خَذَلَهُ، وَقَالَ مَنْ كُنْتُ أَنَا نَبِيُّهُ فَعَلَيْ أَمِيرِهِ وَقَالَ أَنَا وَعَلِيٌّ مِنْ شَجَرَةٍ وَاجِدَةٍ، وَسَائِرُ النَّاسِ مِنْ شَجَرٍ شَتَّى، وَأَحَلَّهُ مَحَلَّ هَارُونَ مِنْ مُوسَى، فَقَالَ لَهُ أَنْتَ مَتَى يَمْتَرِلُهُ هَارُونَ مِنْ مُوسَى، إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي... ثُمَّ قَالَ أَنْتَ أَخِي وَوَصِيِّي وَوَارِثِي، لَحْمِكَ مِنْ لَحْمِي، وَدَمُكَ مِنْ دَمِي، وَسِلْمُكَ سِلْمِي، وَحَرْبُكَ حَرْبِي». (ابن‌مشهدی، ۱۴۱۹: ۵۷۶).

این جملات، نشان می‌دهد که مراد پیامبر(ص) آن بود که در نبود من، حضرت علی(ع) امام امت اسلامی است و دلالت دارد که مراد از «الیوم» در آیه محل بحث، روز غدیر خم است؛ روزی که پیامبر اکرم(ص)، جانشینی علی(ع) را رسماً اعلام کرد. با نقل این چند فراز از دعای ندبه، دیگر جای هیچ شکی در درستی حدیث پیش‌گفته از ابوسعید خدری باقی نخواهد ماند. به علاوه، تضعیف سندی روایت ابوسعید خدری، دلیلی بر ضعف متن آن نیست؛ زیرا در روایات فراوانی که از طرق معروف اهل سنت (شوشتری، ۱۴۰۹، ج ۶: ۳۴۵-۳۵۸) و شیعه (بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۲: ۲۲۳؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۵۸۷) نقل شده به صراحت این مطلب آمده است که آیه یادشده، در روز غدیر خم و به دنبال ابلاغ ولایت حضرت علی(ع) نازل گردید.

۳،۵ بازشناسی روش تفسیری معصومان(ع) و چگونگی برداشت از آیات

هدف علم تفسیر که فهم و توضیح مفاهیم و مقاصد آیات قرآن است، رابطه مستقیمی با روش و گرایش تفسیری مفسر دارد. از بهترین روش‌های تفسیری، تفسیر قرآن با استمداد از دیگر آیات و با عنایت به دیگر منابع تفسیری چون روایات معتبر، عقل، تاریخ و... است که روش اهل بیت در تفسیر قرآن نیز به‌شمار می‌آید. برای شناسایی روش آنان در تفسیر، مراجعه به میراث تفسیری آن‌ها و از جمله، ادعیه و زیارات، لازم است. در اینجا به ذکر دو نمونه از ادعیه اکتفا می‌کنیم که روش تفسیری معصومان(ع) را نشان می‌دهد:

می‌برد و همین موضوع (رد مقام عصمت ملائکه) دال بر ناحق بودن این‌گونه روایات تفسیری است که معمولاً منبع آن‌ها اسرائیلیات است و در بسیاری از تفاسیر مأثور نقل شده است (نک. طبری، ۱۴۱۲، ج ۱: ۳۵۹؛ مبینی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۹۶؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۵۲؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۱: ۹۶). بسیاری از مفسران شیعه و شماری از مفسران اهل سنت بر نادرستی افسانه هاروت و ماروت تأکید کرده‌اند (طوسی، بی‌تا، ج ۱: ۳۷۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱: ۳۳۰؛ طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱: ۲۳۲؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۹، ج ۱: ۲۳۴-۲۳۸؛ ابن‌جوزی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۹۲ و ج ۴: ۵۹).

یکی از بهترین راه‌های کشف حقیقت این‌گونه روایات، مراجعه به ادعیه و مناجات‌های حضرات معصومان(ع) است. امام سجاد(ع) در دعایی بیان می‌کند که ملائکه هیچ‌گاه آلوده به گناه نمی‌گردند:

«اللَّهُمَّ وَ حَمَلَةُ عَرْشِكَ... وَ الرُّوحُ الَّذِي هُوَ مِنْ أَمْرِكَ، فَصَلِّ عَلَيْهِمْ، وَ عَلَى الْمَلَائِكَةِ الَّذِينَ مِنْ ذَوْنِهِمْ مِنْ سَكَنٍ سَمَآوَاتِكَ، وَ أَهْلِ الْأَمَانَةِ عَلَى رِسَالَتِكَ وَ الَّذِينَ لَا تَدْخُلُهُمْ سَأَمَةٌ مِنْ ذُؤُوبٍ، وَ لَا إِعْيَاءٌ مِنْ لُغُوبٍ وَ لَا قُتُورٌ، وَ لَا تَسْغُلُهُمْ عَنْ تَسْبِيحِكَ الشَّهَوَاتُ» (الصحيفة السجادية، ۱۳۷۶: ۳۶)؛ خداوند بر حاملان عرش و بر روح (فرشته‌ای) که از عالم امر (اسرار) توست درود فرست و بر فرشتگانی که پایین‌تر از آنانند: آن‌ها که در آسمان‌هاست جا دارند، و بر رساندن پیغام‌هاست درست‌کارند و فرشتگانی که از هیچ کوشش خستگی و از هیچ رنج ماندگی و سستی به آن‌ها رو نمی‌آورد و شهوات و خواهش‌ها آنان را از تسبیح تو باز نمی‌دارد.

علاوه بر این، آیاتی از قرآن و بسیاری از روایات غیر دعایی معصومان(ع) نیز بر پاکدامنی و معصومیت فرشتگان تأکید دارند (تحریم: ۶؛ انبیاء: ۲۰-۱۹، ۲۸-۲۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۶: ۳۲۱). از این رو، احادیث جعلی دال بر خلاف‌کار بودن دو فرشته الهی به نام‌های هاروت و ماروت، رد می‌گردد.

۳،۴ تقویت اسناد روایات تفسیری

یکی از علل مهجوریت استفاده از روایات در تفسیر، تشکیک درباره اعتبار سندی آن‌هاست. ادعیه می‌تواند جبران‌کننده اعتبار سند روایاتی باشد که گاهی در حجبت آن‌ها تشکیک می‌شود.

برای نمونه، سیوطی در تفسیر آیه: ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَثْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا﴾ (مائده: ۳)، چند وجه را از مفسران اولیه نقل کرده است:

الف) نظر ابن عباس: مراد آن است که ایمان آن‌ها کامل شده و احتیاج به زیادی آن نیست و نقصان در آن راه ندارد و خدا به همین مقدار راضی شد.

ب) دیدگاه قتاده: خدا دین مؤمنان را با اخراج مشرکان از بیت‌الله الحرام خالص گردانید.

ج) نظر سعید بن جبیر: منظور کامل شدن حج و نبودن مشرکان در آن است.

مورد اول به ظاهر و از دو مورد بعدی به باطن نیز یاد می‌شود (رستمی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۷۶).

از باب ذکر نمونه، در مورد آیه: ﴿وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ (بقره: ۱۸۹) دست‌کم دو نظر مشهورتر است:

۱. در جاهلیت رسم این بود که اگر کسی برای حج محرم می‌شد، از در خانه‌اش وارد نمی‌شد تا حجت تمام شود و سوراخ‌هایی در پشت خانه‌ها بدین منظور درست کرده بودند و عرب جاهلی در این هنگام از طریق آن سوراخ‌ها به منزل وارد یا خارج می‌شد. قرآن مسلمانان از عمل به این کار نهی کرد. این تفسیر ظاهری آیه است.

۲. در کارها از راهش وارد شوید و منظور تنها داخل شدن خانه‌ها نیست. این معنا را جابر از امام باقر (ع) نقل کرده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۵۰۹). آن حضرت در این بیان، آیه را تأویل فرموده، بر معنای عمومی به‌عنوان بطن آن حمل می‌کند.

برای بسیاری از مفسران مانند فخر رازی در مفاتیح‌الغیب (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۵: ۲۸۶)، معنای ظاهری ارجحیت یافته است. بی‌توجهی به معنای باطنی آیه، سبب گردیده تا وی و امثال او تنها براساس معنای ظاهری که با نظم آیات تناسب بیش‌تری دارد، این‌چنین باوری داشته باشند! درحالی‌که افرادی مانند طبرسی (ره) و ... رأی دوم را درست می‌شمارند؛ زیرا مفهوم آیه «ذکر» را فهمیده‌اند و به سراغ اهتش می‌روند و سخن معصوم (ع) را سند و حجت می‌دانند؛ زیرا پیامبر (ص) فرموده است:

«أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلَيَّ بَابُهَا، فَمَنْ أَرَادَ الْجَنَّةَ فَلْيَأْتِهَا مِنْ بَابِهَا» (ابن طاووس، ۱۴۰۹، ج ۱: ۲۹۶).

همین مضمون در دعای ندبه آمده است:

«ثُمَّ أَوْدَعَهُ عِلْمَهُ وَ جَعَلَتْهُ، فَقَالَ: أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلَيَّ بَابُهَا، فَمَنْ أَرَادَ الْجَنَّةَ فَلْيَأْتِهَا مِنْ بَابِهَا» (ابن‌مشهدی، ۱۴۱۹: ۵۷۳).

این روایت به طرق مختلف نقل شده است از جمله، از امام علی (ع):

«قَالَ لَهُمْ عَلِيُّ ع يَوْمَ الشُّورَى فِي بَعْضِ مَقَالِهِ «أَوْ لَمْ يَقُلْ: أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلَيَّ بَابُهَا» (فرات کوفی، ۱۴۱۰: ۲۶۶؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۴۳۰؛ صدوق، ۱۳۷۶: ۵۶۱).

و ابن‌عباس به نقل از پیامبر اکرم (ص):

«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلَيَّ بَابُهَا» (حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۱۰۴).

و جابر بن عبدالله انصاری به نقل از پیامبر اکرم (ص):

تهمت‌ها؛ روز تغابن و خسارت؛ روز جدایی حق از باطل؛ روز کفر و پاداش؛ روز پنجاه هزار سال؛ روز نفخه‌صور... روز رستاخیز و روزی که مردم در پیشگاه پروردگار جهانیان می‌ایستند و ... بار خدایا در آن روز حرکت مرا با دوستان و محشرم را در زمره حضرت محمد و اهل بیتش (ع) قرار ده و ...».

وَ الدَّلَّ يَوْمَ تُهْتَكُ فِيهِ الْأَسْتَرَارُ وَ تَبْدُو فِيهِ الْأَسْرَارُ وَ الْفَضَائِلُ وَ تُرْعَدُ فِيهِ الْفَرَائِصُ، يَوْمَ الْحَسْرَةِ وَ النَّدَامَةِ، يَوْمَ الْأَفْكَةِ، يَوْمَ الْأَرْفَةِ، يَوْمَ التَّغَابُنِ، يَوْمَ الْفَصْلِ، يَوْمَ الْجَزَاءِ، يَوْمًا كَانَ مَقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ، يَوْمَ النَّفْخَةِ... يَوْمَ النَّشْرِ، يَوْمَ الْعَرْضِ، يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ... وَ اجْعَلْ يَا رَبِّ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ مَعَ أَوْلِيَائِكَ مُنْطَلِقِي وَ فِي زُمْرَةِ مُحَمَّدٍ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ مَخْشَرِي.»^۱ (ابن طاووس، ۱۴۰۹، ج ۲: ۶۰۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۷: ۱۸۶).

۳،۷ تبیین ظاهر و باطن آیات

یکی از مباحث مهم تفسیر قرآن، توجه به معانی ظاهری و باطن در کلام‌الله مجید است. در احادیث فراوانی اشاره شده است که قرآن دارای ظاهر و باطن است. تبیین ظاهر یعنی شناخت معانی ظاهری و آشکار الفاظ و ساختار جملات که از خود آیه به‌تنهایی استنباط می‌گردد و باطن یعنی استنتاج کامل و تبیین تمام معانی دقیق منطوق و مفهوم و بلکه مفاهیم مستور آیه که از کشف ارتباط موضوعی آیات و گاه با استفاده از روایات حاصل می‌شود.

قابل ذکر است که بطن قرآن در روایات اهل بیت (ع) به معانی متعددی آمده است نظیر: الف) معانی التزامی و مدلول-های اشاری آیات قرآن، ب) عمومی معناکردن آیه و تطبیق آن برای مصادیق دیگر آیه در هر عصر و زمان (علاوه بر مصادیق موجود در زمان نزول) به دلیل وجود ملاک حکم یا اقوی بودن ملاک حکم در آن مصادیق، ج) بیان مصادیق مخفی آیات (نجارزادگان، ۱۳۹۱: ۷۰-۶۵ و ۷۵).

وجود ظاهر و باطن برای کتاب الهی سبب شده تا قرآن برای تمامی اعصار و مکان‌ها با هر گرایشی و در هر سطح علمی کاربرد داشته باشد. قرآن کریم با ساختار منحصر به فرد خود که از علم الهی نشأت گرفته، شریاطی را فراهم ساخته تا هر آیه بتواند در ترکیب‌های جدیدی جای گیرد و ساختارهای بسیار متنوعی از ترکیب جملات عرضه کند؛ به‌طوری‌که هر کدام، بار معنایی جدا از معانی دیگر داشته باشد. هرچه فرد مفسر بر آیات قرآن تسلط کامل‌تری داشته باشد، می‌تواند به معانی بیش‌تری از یک آیه دست یابد. به همین جهت گفته‌اند: قرآن دارای ظاهر و باطنی است. امیرالمؤمنان علی (ع) فرمود: «إِنِّي سَمِعْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ ص يَقُولُ لَيْسَ مِنَ الْقُرْآنِ آيَةٌ إِلَّا وَ لَهَا ظَهْرٌ وَ بَطْنٌ» (هلالی، ۱۴۰۵، ج ۲: ۷۷۱).

امام باقر (ع) فرمود: «ظَهْرُهُ تَنْزِيلُهُ وَ بَطْنُهُ تَأْوِيلُهُ مِنْهُ مَا قَدْ مَضَى وَ مِنْهُ مَا لَمْ يَكُنْ يَجْرِي كَمَا يَجْرِي الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ». (صفار قمی، ۱۴۰۴، ج ۱: ۱۹۶) و «إِنَّ الْقُرْآنَ بَطْنًا وَ لِلْبَطْنِ بَطْنًا وَ لَهُ ظَهْرٌ وَ لِلظَّهْرِ ظَهْرٌ» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۰۰).

در میان روایات تفسیری و از جمله ادعیه، برخی تفسیر آیه، برخی تطبیق و برخی دیگر تأویل آن است که گاهی از

^۱ ترجمه: «خدایا... به گناهان خود معترف و انکار نمی‌کنم... و در این مقام به تو پناه می‌آورم از آن گناهانی که مرتکب شدم و تو از پیش مرا به حکم آن آگاه کردی و مرا از آن نمی‌فرمودی و بر آن وعده عذاب نمودی و پناه می‌برم به کرم تو از اینکه روز قیامت مرا در جایگاه خواری جای دهی؛ در همان روزی که پرده‌ها دریده می‌شود و رازها و رسوایی‌های بندگان آشکار می‌گردد و شانه‌ها به لرزه درمی‌آید؛ روز حسرت و پشیمانی؛ روز آشکاری

قَالَ ص: «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلَيَّ بَابُهَا فَمَنْ أَرَادَ الْعِلْمَ فَلْيَأْتِ الْبَابَ» (ابن بطریق، ۱۴۰۷: ۲۹۴).

۳،۸ شناخت فلسفه و حکمت احکام شرعی و چگونگی عمل به آن‌ها

انسان تا زمانی که فواید یک امر را نداند، چندان بدان عمل نمی‌کند و تا عمل نکند، به یقین نمی‌رسد. هرچه دانش انسان در مورد فواید یک عمل به یقین نزدیکتر شود، به همان مقدار، احتمال عمل او افزایش و آرامش قلبی او گسترش می‌یابد. لذا شناخت فلسفه و حکمت احکام الهی، یکی از مهمترین مباحث قرآنی است که به تبع آن حضرات معصومان(ع) به تبیین و تفسیر آن حتی در ادعیه پرداخته‌اند. روایات و از جمله ادعیه، درس حکمت‌شناسی و فلسفه احکام قرآنی است. با اقامه دلیل و برهان، فلسفه و حکمت احکام تشریح می‌گردد تا نقش تربیتی آن افزایش یابد. ادعیه، نعمتها حکمت احکام را بیان می‌کند، بلکه دلایل ولایت انبیا و اوصیا و لزوم اطاعت از آنان را می‌شناساند تا در پس این شناخت مقدماتی از معارف دینی، امکان شناخت و رسیدن به هدف نهایی از دین که همان معرفه-الله است، میسر گردد و انسان بدان مقام دست یابد.

آیات الاحکام در قرآن مجید، از وجود روابطی واقعی و حقیقی بین عمل انسان و کمال نهایی او (قرب به خدا) حکایت دارند که به آن، پیامد عمل گفته می‌شود، برای مثال، در آیات ۱۱۴ هود؛ ۷۸ اسراء؛ ۱۴ طه؛ ۴۵ عنکبوت و ۱۷ لقمان که در آن‌ها به ﴿اقِمِ الصَّلَاةَ...﴾ امر شده است، همگی از یک رابطه مثبت بین نماز خواندن و پیامد آن حکایت دارند. به عنوان نمونه، آیه ذیل بازداشتن از فحشا و منکر را حکمت وجوب نماز دانسته است:

﴿... أَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَ لَذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ﴾ (عنکبوت: ۴۵)؛ نماز را برپا دار که نماز (انسان را) از زشتی‌ها و گناه باز می‌دارد، و یاد خدا بزرگتر است.

به جهت اهمیت فلسفه احکام است که خداوند پس از بیان تعدادی از احکام، فرمود:

﴿ذَلِكَ مِمَّا أَوْحَى إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ﴾ (اسراء: ۳۹)؛ این (احکام و مطالب)، از حکمت‌هایی است که پروردگارت به تو وحی کرده است.

امام سجاد(ع) در دعای ورود به ماه رمضان می‌فرماید: «اللَّهُمَّ اشْحَنْهُ بِعِبَادَتِنَا إِلَيْكَ، وَ زَيِّنْ أَوْقَاتَهُ بِطَاعَتِنَا لَكَ، وَ اعْنَأْ فِي نَهَارِهِ عَلَى صِيَامِهِ، وَ فِي لَيْلِهِ عَلَى الصَّلَاةِ وَ التَّضَرُّعِ إِلَيْكَ، وَ الْخُشُوعِ لَكَ، وَ الذَّلَّةَ بَيْنَ يَدَيْكَ حَتَّى لَا يَشْهَدَ نَهَارُهُ عَلَيْنَا بِغَفْلَةٍ، وَ لَا لَيْلُهُ بِتَفْرِيطٍ وَ تَعْصِمْنَا فِيهِ فِيمَا نَسْتَأْنِفُ مِنَ الْغُيُوبِ» (صیحه سجاده، دعای ۴۴).

چنانکه از این دعا استفاده می‌شود، حضرت زین-العابدین(ع) فلسفه عبادت و از جمله نماز و روزه را دوری از غفلت و تفریط و رهایی از عیوب می‌شمرد.

خداوند تصریح دارد که زیارت بیت‌الله و اعمال عبادی حج دارای منافعی برای حج‌گزاران و از جمله، توفیق ذکر الهی است: ﴿وَ أَتَى فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ ... لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَ يُذَكِّرُوا

اسْمُ اللَّهِ فِي أَيَّامِ مَعْلُومَاتٍ﴾ (حج: ۳۲-۲۷) فلسفه اصلی حکم عبادی حج یادکردن خداوند و عظمت اوست تا سبب اخلاص در توحید و استقامت بر صراط مستقیم برای رسیدن به مقام قرب الهی شود. از این رو، امام سجاد(ع) در دعای خود در روز عرفه از خداوند می‌خواست که هر ساله توفیق حج و عمره به ایشان عنایت کند تا به مقام اخلاص و قرب الهی برسد: «وَ اجْعَلْ بَاقِيَ عُمْرِي فِي الْحَجِّ وَ الْعُمْرَةَ ابْتِغَاءً وَجْهَكَ» (صیحه سجاده، دعای ۴۷)

هدف اصلی از زیارت قبور معصومین(ع) نیز آن است که با یاد آنان به عنوان بهترین بندگان خداوند، تاسی به شیوه آنان را در زندگی سرمشق خود قرار دهیم و به اخلاص نزدیکتر گردیم. زائر در زیارت‌نامه امام علی(ع)، بیان می‌کند که چه کسی را و چرا گرامی می‌دارد:

«السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَلِيَّ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حُجَّةَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا خَلِيفَةَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا عُمُودَ الدِّينِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَارِثَ النَّبِيِّينَ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا قَسِيمَ الْجَنَّةِ وَ النَّارِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴: ۵۷۰)؛

زائر، امام علی(ع) را گرامی می‌دارد؛ زیرا آن حضرت (و دیگر اهل بیت)، اسوه حسنه و الگوی نیکو در زندگی برای هر فرد مسلمان هستند. زائر در جهت عمل به قرآن و امر آن، به الگوگیری از رسول گرامی(ص) قدم برمی‌دارد: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾ (احزاب: ۲۱) و با الگوگیری از پیامبر و اهل بیتش، وظایف خود را شناخته، آن را نقشه راه خود قرار می‌دهد. زائر در زیارت خود، نمازگزاردن، زکات دادن، امر به معروف و نهی از منکر نمودن، تبعیت از پیامبر اکرم(ص) و حق تلاوت قرآن را به جا آوردن، روش دعوت حکیمانه همراه با موعظه حسنه را مورد تأکید قرار می‌دهد تا خود از آن الگو گیرد. از این رو، خطاب به امام علی(ع) (و نیز دیگر معصومان) می‌گوید:

«أَشْهَدُ أَنَّكَ قَدْ أَقَمْتَ الصَّلَاةَ وَ اتَّبَيْتَ الزَّكَاةَ وَ أَمَرْتَ بِالْمَعْرُوفِ وَ نَهَيْتَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ اتَّبَعْتَ الرَّسُولَ وَ نَصَحْتَ لِلْأُمَّةِ وَ تَلَوْتَ الْكِتَابَ حَقَّ تِلَاوَتِهِ وَ جَاهَدْتَ فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ وَ دَعَوْتَ إِلَى سَبِيلِهِ بِالْحِكْمَةِ وَ الْمُوعِظَةِ الْحَسَنَةِ حَتَّى أَتَاكَ الْيَقِينُ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴: ۵۷۰)؛

در زیارات، به مطالبی اقرار و اعتراف می‌شود که به نوعی آمادگی روحی و زمینه عملی عبادت خداوند فراهم گردد. برای کشف حکمت زیارات که جزء مهمترین متون ادعیه و مناجات به‌شمار می‌آید، بهترین راه این است که از زیارت جامعه که جامع‌ترین آن‌ها است، استفاده شود. درس‌های بزرگی در این زیارت نهفته است، از جمله: زائر در اثنای این زیارت، به صبر، استقامت، جهاد، تلاش، از خودگذشتگی اهل بیت در راه خدا، اقامه نماز، ادای زکات، امر به معروف و نهی از منکر اهل بیت(ع) اعتراف می‌کند و خود را مکلف به آن تکالیف می‌داند؛ زائر در اثنای این زیارت، از محبت و توحید و شرکستیزی و اطاعت محض آنان از خدا دم می‌زند و عرضه می‌دارد:

و اسماعیل در قربانگاه کربلاست چنانکه خود امام(ع) فرمود «من برای شما مردم الگو هستم»؛ «لَكُمْ فِيَّ أُسْوَةٌ» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۵۰۵).

البته هدف نهایی از زیارت، کسب مقام رضوان و حب الهی به عنوان متعالی‌ترین هدف خلقت از راه کشف معارف دینی و احکام عملی و تبعیت از اسوه و الگوست چنانکه قرآن می‌فرماید:

﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (آل عمران: ۳۱)؛ بگو: اگر خدا را دوست می‌دارید، از من پیروی کنید! تا خدا (نیز) شما را دوست بدارد و گناهانتان را ببخشد و خدا آمرزنده مهربان است.

۴ نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از این پژوهش عبارت‌اند از:

۱. در تفسیر قرآن علاوه بر خود قرآن باید از روایات و از جمله، ادعیه و زیارات استفاده شود. عدم استفاده شایسته از ادعیه و زیارات، سبب عرضه تفاسیری ناقص از قرآن کریم و ناشناخته ماندن بسیاری از معارف آن می‌شود. آگاهی یافتن به نقش ادعیه و مناجات در تفسیر و بهره‌گیری کامل و منظم از آن‌ها در کنار دیگر منابع تفسیری، راحل اساسی برای رسیدن به همه معارف قرآن کریم است.

۲. ادعیه و زیارات، علاوه بر اینکه روش تفسیر را آموزش می‌دهند، نقش مهم‌تری نیز دارند که از آن به عنوان نقش تفسیری ادعیه و زیارات یاد می‌کنیم.

۳. مراجعه به ادعیه و زیارات، نهایتاً برای تفسیر و کشف روایات تفسیری ضروری است، بلکه چگونگی پیوند روایات تفسیری با آیات قرآن را نیز تبیین می‌نماید.

۴. ادعیه و زیارات، می‌تواند در کشف جزئیات تفسیری و اصولی دین و احکام مرتبط به آن نقش اساسی ایفا نماید.

۵. ارزش‌گذاری ادعیه و زیارات به عنوان بخشی از روایات تفسیری تنها با بررسی سند، نسبت به ارزش‌گذاری محتوایی آن‌ها اعتبار کم‌تری دارد، لذا ضروری است که برای تعیین اعتبار، سراغ متن و محتوای آن‌ها رفت و اساساً، نباید روایات تفسیری و از جمله ادعیه را صرفاً بر اساس سند ارزیابی نمود.

۶. مهم‌ترین نقش ادعیه و زیارات در تفسیر قرآن، عبارت‌اند از: تشریح و توضیح معانی آیات، رفع تناقض ظاهری از آیات، شناسایی روایات جعلی و اسرائیلیات موجود در منابع تفسیری، ایجاد مقبولیت و اعتبار در خصوص روایات تفسیری دارای ضعف سندی، بازشناسی روش تفسیری معصومان(ع) و چگونگی برداشت از آیات، کمک به فهم مباحث اعتقادی و امور تکوینی و خارق‌العاده، تبیین ظاهر و باطن آیات و شناخت فلسفه و حکمت احکام شرعی و چگونگی عمل به آن‌ها.

«الَسَّلَامُ عَلَى الدُّعَاةِ إِلَى اللَّهِ، وَالْأَدِلَاءِ عَلَى مَرْضَاتِ اللَّهِ، وَالْمُسْتَقَرِّينَ فِي أَمْرِ اللَّهِ، وَالْتَامِينَ فِي مَحَبَّةِ اللَّهِ، وَالْمُخْلِصِينَ فِي تَوْحِيدِ اللَّهِ، وَالْمُطَهِّرِينَ لِأَمْرِ اللَّهِ وَنَهْيِهِ، وَعِبَادِهِ الْمُكْرَمِينَ، الَّذِينَ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ، وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ...» (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۲: ۶۱۰).

ممکن نیست که زیارت‌کننده در خطاب به آن بزرگواران از تقوا، راست‌گویی، محبت اولیاءالله و بغض نسبت اعداءالله در جهت اطاعت امر پروردگار دم بزند، در عین حال، عزمش را بر پرهیزکاری، راست‌گویی، دوری از آلودگی‌ها و استقامت در صراط مستقیم و اخلاص در توحید جزم ننماید.

همچنین زائر از صبر و استقامت و جهاد و تلاش و از خودگذشتگی اهل بیت در راه خدا و از اقامه نماز و ادای زکات و امر به معروف و نهی از منکر آنان سخن می‌گوید و اظهار می‌دارد:

«عَظَمْتُمْ جَلَالَهُ، وَكَبَّرْتُمْ شَأْنَهُ، وَمَجَّدْتُمْ كَرَمَهُ، وَأَدَمْتُمْ ذِكْرَهُ... وَأَقَمْتُمْ الصَّلَاةَ، وَآتَيْتُمُ الزَّكَاةَ، وَأَمَرْتُمُ بِالْمَعْرُوفِ، وَنَهَيْتُمُ عَنِ الْمُنْكَرِ، وَجَاهَدْتُمْ فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ حَتَّى أَعْلَنْتُمْ دَعْوَتَهُ، وَبَيَّنْتُمْ فَرَائِضَهُ، وَأَقَمْتُمْ حُدُودَهُ، وَنَشَرْتُمْ شَرَائِعَ أَحْكَامِهِ.» (همان)

چنین زائری خودش را اهل صبر و تلاش و جهاد قرار می‌دهد و به نماز و زکات و حدود و قوانین الهی، اهمیت می‌دهد تا از ته دل و صفای قلب بگوید: شما اهل بیت، دعوت حق را آشکار کردید و واجباتش را بیان نمودید و حدود و مقرراتش را برپا داشتید و دستورهای و احکامش را منتشر ساختید.

نیز زائر خطاب به اهل بیت(ع)، از آثار صلوات بر آنان و برکات ولایت آنان در تزکیه روح و تطهیر نفوس و پوشاندن گناهان، سخن می‌گوید: «وَجَعَلَ صَلَواتِنَا عَلَيْكُمْ، وَمَا خَصَّنَا بِهِ مِنْ وَلَائِكُمْ، طَبِيبًا لِخُلُقِنَا، وَطَهَارَةً لَأَنْفُسِنَا، وَتَرْكِيبَةً لَنَا، وَكَفَّارَةً لِدُنُوبِنَا.» (همان)

همچنین دست به دعا برداشته، می‌گوید:

«فَتَبَتَّيْ اللَّهَ أَبَدًا مَا حَبِيبْتُ عَلَى مُوالاتِكُمْ وَمَحَبَّتِكُمْ وَدِينِكُمْ، وَوَقَفْتَنِي لِطَاعَتِكُمْ، وَرَزَقْتَنِي شِفَاعَتَكُمْ، وَجَعَلْتَنِي مِنْ خِيارِ مَوَالِيكُمْ التَّابِعِينَ لِمَا دَعَوْتُمْ إِلَيْهِ، وَجَعَلْتَنِي مِمَّنْ يَقْتَضُ آثارَكُمْ، وَيَسْأَلُكُمْ سَبِيلَكُمْ» (همان)؛ خداوند مرا پیوسته بر دوستی و محبت و آیین و اطاعت شما پایدار بدارد و از خوبان دوستداران شما و پیروی‌کنندگان نسبت به آن چه شما به سوی آن دعوت کرده‌اید و از آنان که آثار شما را روایت می‌کنند و راه شما را می‌پویند، قرار دهد.

چنین زائری چگونه به فرامین الهی عمل نکند و هیچ تصمیم و اراده‌ای برای دور شدن از آلودگی‌ها و گناهان، نداشته باشد و برای خوب شدن و پیمودن راه اهل بیت و نشر آثارشان قدمی برندارد و برای ثابت ماندن در راه آنان و در مسیر حق، تلاشی به خرج ندهد؟! این اقرار و شهادت‌ها، درس خودسازی است؛ درسی که پس از شناخت درست ایجاد می‌شود. زیارت امام حسین(ع) به نمایندگی از کل معصومان(ع)، مظهر جهاد و شهادت و ایثار در راه خداوند، اسوه حسنه‌ای همچون ابراهیم

منابع

قرآن مجید

حسینی، سیدمحمود، (۱۳۹۵ش)، پایان‌نامه «نقش بهره‌گیری از متن ادعیه و مناجات در تفسیر قرآن» به راهنمایی علی محمد میرجلیلی، دانشگاه یزد.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق)، *مفردات الفاظ القرآن*، تحقیق صفوان عدنان داوودی، بیروت: الدار الشامیه.

رستمی، علی‌اکبر، (۱۳۸۰ش)، *آسیب‌شناسی و روش‌شناسی تفسیر معصومان (ع)*، رشت: نشر کتاب مبین.

هلالی، سلیم بن قیس، (۱۴۰۵ق)، *کتاب سلیم بن قیس*، تحقیق محمد انصاری زنجانی خوئینی، قم: نشر الهادی.

سیوطی، جلال‌الدین، (۱۴۰۴ق)، *الدر المنثور فی التفسیر المأثور*، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

شوشتری، قاضی نورالله، (۱۴۰۹ق)، *احقاق الحق و ازهاق الباطل*، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

صبوری، امید، (۱۳۸۷). *بررسی نقش صحیفه سجاده در تفسیر قرآن*. پایان‌نامه ارشد، دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

صدوق، محمد بن علی، (۱۳۷۶ش)، *الأمالی*، تهران: کتابچی. همو، (۱۴۱۳ق)، *من لایحضره الفقیه*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

صفار قمی، محمد بن حسن، (۱۴۰۴ق)، *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص)*، تحقیق محسن کوجهباغی، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

طباطبایی، سید محمدحسین، (۱۴۱۷ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طبرسی، احمد بن علی، (۱۴۰۳ق)، *الإحتجاج علی أهل اللجاج*، تحقیق محمدباقر خراسان، مشهد: نشر مرتضی.

طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش)، *مجمع البیان لعلوم القرآن*، تحقیق محمدجواد بلاغی، تهران: انتشارات ناصرخسرو.

طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۲ق)، *جامع البیان عن تأویل آی القرآن*، بیروت: دار المعرفة.

طوسی، محمد بن حسن، (بی‌تا)، *التبیان فی تفسیر القرآن*، تحقیق احمد قصیر عاملی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

الصحیفه السجاده، (۱۳۷۶ش)، قم: دفتر نشر الهادی.

ابن بطریق، یحیی بن حسن، (۱۴۰۷ق)، *عمدة عیون صحاح الأخبار فی مناقب إمام الأبرار*، قم: مؤسسة النشر الاسلامی.

ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، (۱۴۰۷ق)، *زاد المسیر فی علم التفسیر*، بیروت: دارالفکر.

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۴۰۴ق)، *تحف العقول*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن طاووس، علی بن موسی، (۱۴۰۹ق)، *إقبال الأعمال*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

ابن فارس، أحمد، *معجم مقاییس اللغة*، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.

ابن فهد حلّی، احمدبن محمد، (۱۴۰۷ق)، *عدة الداعی و نجاح الساعی*، تحقیق احمد موحّدی قمی، تهران: دارالکتب الإسلامیه.

ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر، (۱۴۱۹ق)، *تفسیر القرآن العظیم*، تحقیق محمدحسین شمس‌الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن مشهدی، محمد بن جعفر، (۱۴۱۹ق)، *المزار الکبیر*، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق)، *لسان العرب*، بیروت: دار صادر.

بحرانی، هاشم بن سلیمان، (۱۴۱۶ق)، *البرهان فی تفسیر القرآن*، تهران: بنیاد بعثت.

برقی، احمد بن محمد بن خالد، (۱۳۷۱ق)، *المحاسن*، تحقیق جلال‌الدین حسینی أرموی، تهران: دارالکتب الإسلامیه.

بستانی، فؤاد افرام، (۱۳۷۵)، *فرهنگ ابجدی الفبایی عربی - فارسی*، ترجمه رضا مهیار، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ دوم.

حسکانی، عبيدالله بن عبدالله، (۱۴۱۱ق)، *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل*، تهران: مؤسسة الطبع و النشر فی وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی.

کریمی، محمود و عبدالشزاده، علی، (۱۳۹۶ش). ظرفیت ادعیه اهل بیت علیهم السلام در تفسیر قرآن و نقش آن در مبانی انسان‌شناسی علوم انسانی. *مطالعات حدیث پژوهی*، سال دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، شماره ۳ - ۴، صص ۲۰-۴۶.

کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)، *الکافی*، تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الإسلامية.

مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار*، تحقیق جمعی از محققان، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

معرفت، محمدهادی، (۱۴۱۸ق)، *التفسیر و المفسرون*، مشهد: الجامعة الرضویه للعلوم الإسلامية.

میبدی، رشیدالدین، (۱۳۷۱ش)، *کشف الأسرار و عدة الأبرار*، تحقیق علی‌اصغر حکمت، تهران: انتشارات امیرکبیر.

نجازادگان، فتح الله، (۱۳۹۱ش)، *بررسی تطبیقی مبانی تفسیر قرآن در دیدگاه فریقین*، چاپ سوم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه با همکاری سازمان سمت.

همو، (۱۴۱۱ق)، *مصباح المتهجد و سلاح المتعبد*، بیروت: مؤسسة فقه الشیعة.

عاملی کفعمی، ابراهیم بن علی، (۱۴۱۸ق)، *البلد الامین و الدرع الحصین*، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، (۱۴۱۵ق)، *تفسیر نور الثقلین*، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، قم: انتشارات اسماعیلیان.

عیاشی، محمد بن مسعود، (۱۳۸۰ق)، *تفسیر العیاشی*، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: المطبعة العلمية.

فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰ق)، *مفاتیح الغیب*، بیروت: داراحیاء التراث العربی.

فرات کوفی، فرات بن ابراهیم، (۱۴۱۰ق)، *تفسیر فرات الکوفی*، تحقیق محمد کاظم، تهران: مؤسسة الطبع و النشر فی وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی.

فیض الاسلام اصفهانی، علی‌نقی، (۱۳۷۶ش)، *ترجمه و شرح صحیفه کامله سجادیه*، تحقیق عبدالرحیم افشاری زنجان، تهران: نشر فقیه.

قرشی، علی‌اکبر، (۱۴۱۲ق)، *قاموس قرآن*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.